

BİBLİYOGRAFYA :

Ergun, *Antoloji*, II, 512, 632; İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 76-80; Kâzım Uz, *Musiki İstilahatı* (nşr. Gültekin Oransay), Ankara 1964, s. 27; Rauf Yekta, *Türk Musikisi*, s. 92; Ayhan Sarı, *Geleneksel Türk Müziği Çalgıları* (yüksek lisans tezi, 1985), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 216; C. Fonton, *18. Yüzyılda Türk Müziği* (trc. Cem Behar), İstanbul 1987, s. 78; Rüşen Ferid Kam, "Giriftzen Asım Bey", *Radio Mecmuası*, sy. 74, Ankara 1948, s. 9; Etem Rûhi Üngör, "Girift", *MM*, sy. 244 (1969), s. 4-5; Hedwig Usbeck, "Türklerde Musiki Aletleri", a.e., sy. 250 (1969), s. 29; Süleyman Erguner, "19. Asır Neyzenleri", *KAM*, XXII/1 (1993), s. 50, 52, 57-58, 66; "Girift", *SA*, II, 633; "Girift", *TA*, XVII, 376-377; Pakalın, I, 671-672; Vural Sözer, *Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi*, İstanbul 1964, s. 154; Öztuna, *BTMA*, I, 308; Nuri Özcan, "Asım Bey, Giriftzen", *DİA*, III, 476-477.

SÜLEYMAN ERGUNER

GİRİFTZEN ASİM BEY

(bk. ASİM BEY, Giriftzen).

GİRİT

Akdeniz'in Kıbrıs'tan sonra
en büyük adası.

Batı dillerinde Krete, Creta, Crète şeklinde yazılan ve Araplar'ın İkrıtiyye, Ak-rıtiş, İkrıdiş, İkrıtiş adını verdikleri Girit adası Akdeniz'i Ege denizinden ayıran bir konumda olup 8259 km² büyüklüğündedir. Batı-doğu istikametinde uzunluğu yaklaşık 260 km., genişliği ise 15-50 km. arasında değişmektedir. Yüzey şekilleri açısından oldukça parçalanmış olan ada, Mora yarımadası ile Anadolu'nun güneyindeki Toros sıradağları arasında bir bağ oluşturmaktadır. En yüksek dağları Ak dağlar (Leuka Orè, Aspra Vouna, Madaras, 2482 m.) ve İda'dır (Psiloritis, 2498 m.).

Adanın kuzey ve güney kıyıları arasında fizikî coğrafya açısından olduğu kadar beşerî ve iktisadî coğrafya açısından da farklılıklar göze çarpar. Güneyde dağlar denize doğru dik bir şekilde indiği halde kuzey kenarında kademeli bir biçimde iner ve dağlık kesimle kıyı arasına ziraata elverişli bazı küçük ovalar girer. Bu yüzey şekillerinin bir sonucu olarak kuzey kıyıları güney kıyılarına göre ulaşım bakımından daha elverişlidir. Birkaç tabii liman (en önemlisi Suda Limanı) ve başlıca şehir yerleşmeleri (Hanya / Khandia, Kandiye / Herakleion ve Resmo / Rethymnon gibi) kuzey kıyılarındadır. Aynı şekilde yağış durumu

da iki kıyıda birbirinden oldukça farklıdır. Kuzey kıyıda Hanya'da 694 mm. kadar olan yıllık ortalama yağış, adanın güneydoğu kıyısındaki bazı yörelerde 200 milimetrenin de altına düşer. Bu sebeple ziraat daha çok kuzey kıyıları boyunca yaygınlaşmıştır. Kıyılar zeytin ağacı ve keçi boynuzu ağacının yoğunlaştığı kesimlerdir. Alüvyonlarla kaplı olan ovalarda ise (en önemlisi adanın orta kesimlerinde yer alan Mesera ovası) buğday, mısır, tütün, pamuk, turuncgiller ve muz yetiştirilir. Dağlar genellikle çıplaktır. Yer yer halep çamı ve selvi kümelerine rastlanır. Adanın nüfusu son yıllarda 500.000'i aşmıştır.

Tarih. Girit adasının sonradan "asıl Giritliler" olarak ayrıt edilmiş olan ilk sâkinleri Küçük Asyalı idiler. Bunlar, milâttan önce 3000 ile 1400 yılları arasında bugünkü Avrupa medeniyetine beşik vazifesini görmüş olan Girit yahut Minos (Kral Minos'un adına izâfetle) diye nitelendirilen kültürü meydana getirmişlerdi. Bu medeniyetin kalıntıları Sir Arthur Evans tarafından, Kandiye'nin biraz ötesinde Knossos'ta yapılan arkeoloji araştırmaları sonunda meydana çıkarılmıştır. İngilizler'in Knossos, İtalyanlar'ın Faistos ve Hagia Triada, Amerikalılar'ın Gournia yöresinde yaptıkları arkeolojik kazılar, Girit adasında milâttan önce 4000 yıllarında Neolitik bir kültürün geliştiğini göstermektedir. Yine milâttan önce III. binyılda başlayan bakır ve tunç devirleriyle bu gelişme Girit'te kendi özel yolundan giderek II. binyılda kısmen Mısır'ın tesiri altında parlak bir dönemde ulaşmıştır.

Milâttan önce 1400 yılında Pelopones'ten gelerek Akkalar ile başlayan ve arkasından Dorlar'ın akınları ile sona eren Yunanlılar'ın istilâ hareketleri görülmektedir. Adanın yerli ahalisini itaat altına alan Dorlar'ın idaresi yerine sonradan birbirleriyle mücadele eden birçok rakip şehir devletleri kuruldu. Bu parçalanma Girit'in siyasî önemini milâttan önce II. yüzyılda sona erdirdi.

Yunanistan Roma hâkimiyetine girdikten sonra Girit bir müddet istiklâlini muhafaza etti. Fakat korsan yatağı olması ve etrafa güvensizlik vermesi dolayısıyla milâttan önce 69 yılında Romalılar adayı zapta girişiler ve ada milâttan önce 67-66 yıllarında tamamıyla Roma'nın hâkimiyetine geçti. Romalılar Girit'te cârî olan Minos ve Dor kanunlarını kaldırdıkları gibi korsanlığı önlemek için dört oturaktan fazla gemi kullanı-

masını yasakladılar. Girit'i bir iskân bölgesinden ziyade askerî ve iktisadî bir üs olarak kullanan Romalılar, adadaki hâkimiyetlerini devam ettirmek maksadıyla İtalya'dan eski askerler getirtip Knossos bölgesine yerleştirdiler. Ziraatın gelişmesine önem verdiler ve bilhassa Mesera ovasında elde edilen tahılın çoğunu Roma'ya nakledip ihraç ettiler. Buğday üretildiği müddetçe Girit onların tahıl ambarlarından biri olarak kaldı. Bu dönemde adada uygulanan vergi usulüne dair bilgi yoktur. Mısır Roma hâkimiyeti altına girdikten sonra Girit adası Barkê (Berka) ve Bingazi eyaletleriyle birlikte bir Roma eyaletini meydana getirdi. Daha sonra Büyük Konstantin tarafından İlyria (Selânik) eyaletine ilhak edildi. Roma İmparatorluğu bölününce Doğu Roma'da kalan bu ada, imparatorluğun İlyricum kısmında Makedonya eyaletinin altı vilâyetinden birini teşkil etti.

Girit'e yönelik ilk Arap akınları Emevîler zamanında oldu. Muâviye döneminde her yıl Akdeniz ve Ege'de deniz seferlerine çıkan Cünâde b. Ebû Ümeyye el-Ezdî kumandasındaki Arap ordusu 53 (673) veya 54 (674) yılında Girit'e bir sefer düzenleyip köy ve kasabaları yağmaladıktan sonra geri döndü. Girit adasına yapılan bu ilk İslâm akınını diğerleri takip etti. İtalya'nın fethinden sonra I. Velid döneminde (705-715) Akdeniz'deki birtakım adalar (Malta, Mayorka ve Minorka) zaptedildiği sırada Girit adasına da bir miktar kuvvet gönderilerek bazı mevkiiler ele geçirildi. Ancak sonradan ada elden çıktı. Emevîler döneminde yapılan bu akınlar Abbâsiler devrinde de sürdü. Halife Hârûnürreşid zamanında (786-809) Humeyd b. Ma'yûf el-Hemdânî de Girit'e bir sefer yaparak bazı yerleri zaptetti. Ancak bu adanın tamamıyla fethi, Halife Me'mûn döneminde (813-833) Ebû Hafs Ömer b. İsâ el-Endelüsî tarafından gerçekleştirildi. Endülüs Emevî Hükümdarı Hakem b. Hişâm zamanında Kurtuba'da çıkan isyan üzerine (Rabaz Vak'ası) 202'de (818) Endülüs'ten sürülen binlerce kişinin bir bölümü bir süre İskenderiye'de kaldıktan sonra 212 (827) yılında Me'mûn'un yeni Mısır valisi İbn Tâhir tarafından şehri terketmek zorunda bırakıldılar ve reisleri Ebû Hafs Ömer b. Şuayb el-Bellûtî kumandasında kırk parça gemiyle Girit'e gelerek adayı kademe kademe zaptetmeye başladılar. Bu şekilde Girit'te yerleşen Araplar burada Rabazulhandak (Kandiye) şehrini kurdular.

Bizanslılar bu adayı geri almak için çeşitli siyasî ve askerî teşebbüslerde bulundular (*EI*² [İng.], III, 1083); nihayet Nikephoros Phokas kumandasındaki kuvvetler bir yıl süren kuşatmadan sonra 6 Mart 961'de Kandiye şehrini ele geçirdiler. Adanın müslüman halkının bir bölümü burayı terketti, önemli bir kısmı ise din değiştirmeye zorlandı. 827'den 961'e kadar adada Ebû Hafs Ömer'in ailesinden gelenler hüküm sürdüler ve kendi adlarına para bastırdılar. Son emir Abdülaziz b. Şuayb olup Bizans kaynaklarında adı Kouroupas şeklinde zikredilmekte ve ailesiyle birlikte İstanbul'a götürüldüğü, oğlu Anemas'ın din değiştirerek Bizans ordusunda hizmet ederken 972'de öldüğü belirtilmektedir. İslâm hâkimiyeti sırasında Girit ile Endülüs arasında ekonomik ve kültürel münasebetler devam ettirilmiş ve Kandiye önemli bir ilim ve kültür merkezi olmuştur. 150 yıla yakın bir zaman geçtikten sonra yeniden kurulan Bizans idaresi sırasında ada halkı tamamen hristiyanlaştırıldı. Ancak buna rağmen adada sık sık isyan çıktı ve halk vergi vermekten kaçındı.

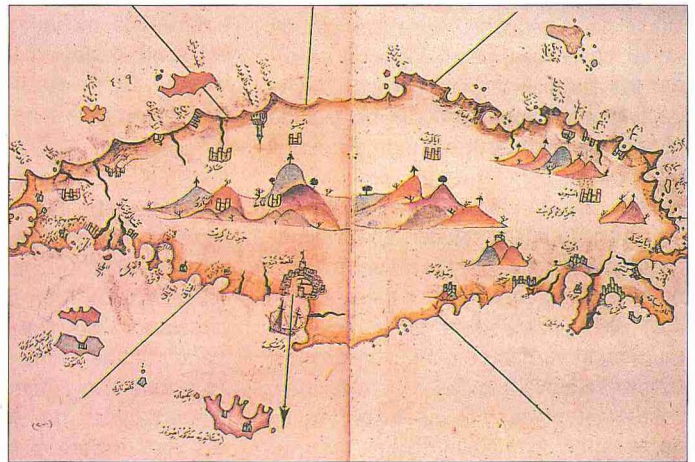
Girit, IV. Haçlı Seferi sırasında Bizans İmparatorluğu arazisi taksim edilirken (1202) Montferrat Markisi Boniface'ın payına düştü. Fakat marki adada karşılaşacağı güçlükleri dikkate alarak onu satmaya karar verdi. Bundan haberdar olan Cenevizliler adayı satın almak istedilerse de karşılarında rakip olarak Venedikliler'i buldular. Marki Boniface, imparatorun iznini aldıktan sonra 12 Ağustos 1204'te yapılan bir anlaşma ile Girit'i 100.000 gümüş karşılığında Venedikliler'e bıraktı. Girit'e yerleşen Venedikliler adadaki hâkimiyetlerini sürdürmek için tıpkı Romalılar gibi ana vatan dan bir kısım halkı getirterek burada yerleştirdiler. Sahil şehirlerinin tamamını tahkim ettikleri gibi adanın iç kısmında da müstahkem kaleler yaptılar, küçük garnizonlar kurdular. Adanın idaresi, maiyetinde bir büyük kumandan ve iki müşavir bulunan dük unvanlı bir umumi valiye verildi. Vali bunlarla birlikte adli işleri, iki hazinedar da özellikle malî işleri idare ediyordu. Fakat gelirler ve giderler Venedik senatosunun sıkı kontrolü altında bulunduğu için mahallî hükümet bu hususta hiçbir şeyi değiştiremiyordu. Ada Hanya, Resmo, Kandiye ve Sitia idarî bölgelerine ayrılmıştı. Kandiye bölgesi doğrudan doğruya umumi vali, diğer bölgeler de maiyetlerinde birer müşavir bulunan idareciler tarafından yönetiliyordu. Adanın savunmasını

ve güvenliğini temin için ayrıca 20.000 kişilik bir ordu bulunduruluyordu. Venedikliler tahıldan 1/3 miktarında bir vergi aldıktan sonra arazi sahiplerinin pazarlayacakları tahılın satış fiyatını da belirlemekte, tahılın başka yerlere nakil ve ihracını birçok işleme tâbi tutmakta ve böylece arazi sahipleri üzerinde tam bir baskı uygulamaktaydılar. Venedik hükümeti tarafından diğer mahsüllerden de ağır vergiler alınmış, ayrıca köylülerin her biri yılda bir defa belli bir miktar para ve bundan başka diğer birçok aidatı ödemekle de yükümlü tutulmuştu. Bu baskıdan sadece halk değil aynı zamanda Ortodoks ruhban sınıfı da etkilendi. Girit'in dünyevî hâkimleri gibi uhrevî efendileri olan Katolikler Ortodoks kilisesinin emlak ve mallarına el koydular. Bu durum karşısında Cenevizliler'in de tahrikiyle çıkan ilk isyandan sonra 150 yıl zarfında yirmiden fazla ayaklanma baş gösterdi. Bunların bastırılması Venedikliler'e oldukça pahalıya mal oldu. Fakat her defasında isyanlar gittikçe artan bir şiddetle bastırıldı. Bunun üzerine ada halkı dışarıdan ve özellikle Cenevizliler'den yardım ümitlerini kesince kendilerine felâket getirmekten başka bir işe yaramayan bu ayaklanmalardan vazgeçerek XIV. yüzyılın sonunda Venedik idaresine tam anlamıyla boyun eğmek mecburiyetinde kaldılar. Birçoğu da İslâm ülkesinde yaşamayı tercih ettiklerinden Mısır'a giderek orada yerleştiler.

Girit'teki Venedikliler, Anadolu sahillerindeki Aydınöğulları, Menteşeoğulları gibi Türkmen beylikleriyle ticarî bağ kurdular, çeşitli anlaşmalar imzaladılar. Venedik'in doğudaki ileri karakolu durumunda bulunan Girit Dukalığı, Menteşe ve Aydın beylikleriyle olan ticarî ve siyasî münasebetleri yönlendiriyordu. Meselâ 1331'de Girit Dukası Morosini

ile Menteşe Beyi Orhan Bey bir anlaşma yapmışlardı. Bunu 1337'de bir ahid-nâme takip etti. Söz konusu ticarî münasebetler bundan sonra da sürdü. Bu arada Venedikliler katıldıkları Haçlı ittifakının yol açtığı giderleri karşılayabilmek için vergileri artırınca Girit'te 1333, 1342 ve 1363'te ayaklanmalar meydana geldi. Söz konusu isyanlar sebebiyle Venedikliler, Girit'in elden çıkması tehlikesi karşısında Aydın ve Menteşe beylikleriyle ilişkilerinde daima dikkatli bir siyaset takip etmek durumunda kalmışlardır. Ancak Aydınöğulları Umur Bey çıktığı deniz seferleriyle Venedik'i zor durumda bıraktığı gibi Girit sularına kadar da akınlarda bulundu. Daha sonra 1353'te Aydınöğulları ile imzalanan barış antlaşması yine Girit Dukalığı vasıtasıyla gerçekleşti. Bu antlaşma Yıldırım Bayezid'in Aydın ve Menteşe yörelerini ele geçirdiği tarihe kadar (1390) sürdü. Yıldırım Bayezid Menteşe ve Aydın'a oğlu Şehzade Süleyman'ı sancak beyi olarak tayin ettiğinde bu defa Girit Dukalığı ile Süleyman Bey arasında siyasî ve ticarî ilişkiler kuruldu. Osmanlı-Venedik siyasî çekişmeleri sırasında Girit önemli bir rol oynadı. Zaman zaman yapılan savaşlarda Venedikliler tarafından alınan Türk esirleri Girit'e götürüldü. 1430 anlaşması kısmî bir sükûnet sağlayıp Venedik'in ticarî bakımdan Ege ve Akdeniz'deki üstünlüğünü kuvvetlendirdi. 1449-1450'lerden itibaren Girit'in savunması için bir dizi önlem alan Venedikliler'in Osmanlı Devleti ile Fâtih Sultan Mehmed devrinde münasebetlerinin bozulması üzerine 1469 yılında Girit çeşitli istikametlerde yapılan Osmanlı hücumlarına mâruz kaldı. Bilhassa Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Venedik ile Osmanlılar arasında çıkan 1538 savaşında en fazla zarar gören yer oldu.

Piri Reis'in
Kitab-ı
Bahriyye adlı
eserinde
Girit'i
gösteren
harita
(Süleymaniye Ktp.,
Ayasofya,
nr. 3161,
vr. 408^a-409^a)

Daha İtalya seferi esnasında (1533-1537) Sperlanka Kalesi'ni tahrip ederek 10.000 kadar esir alan Barbaros Hayreddin Paşa, 1538 Haziranında Kiklad adalarını da yakıp yıktıktan sonra donanması ile Kandiye önüne geldi. Milapotamo'da karaya çıkan kuvvetler civardaki yirmi kadar köyü yağma ve tahrip edip Resmo'ya saldırdılar. Donanma buradan Suda'ya hareket etti. Karaya çıkarılan askerler Apokorono Kalesi ile birlikte almış kadar köyü yağmalayıp birçok esir ve ganimet elde ederek geri çekildi. Aynı saldırılar Hanya ve Sitia'ya da yapıldı. Venedikliler, Osmanlı donanmasının Girit sularında serbest dolaşması sebebiyle adadaki durumlarını güçlendirmeye çalıştılar. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında Osmanlı Devleti ile aralarında halledilmiş olan ihtilâf II. Selim'in tahta çıkması üzerine tekrar baş gösterdi ve Kıbrıs'ın fethi sırasında Girit'e akında bulunuldu. 1567 yılında Suda Kalesi'ne bir gece akını ile başlayan bu saldırılardan Hanya Kalesi güçlükle kendini kurtarabildi. Aynı zamanda Cezayir'den gelen bir donanma da Resmo yöresini yakıp yıktı. Esasen Trablus, Tunus ve Cezayir deniz yolları üzerinde önemli bir stratejik noktada bulunan Girit adasının Venedikliler'in elinde bulunması, Doğu Akdeniz'deki Türk hâkimiyeti bakımından ciddi bir engel teşkil ediyordu.

Osmanlılar'ın Girit üzerindeki emellerini sezen Venedikliler, adadaki hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için birtakım siyasi faaliyetlerde bulundular. IV. Murad zamanında ortaya çıkan Avlonya hadisesini Sultan İbrahim döneminde Sümbül Ağa olayının takip etmesi, iki devlet arasında başlayan savaşın görünür sebebinin oluşturdu. Sümbül Ağa'yı Mısır'a götüren küçük bir gemi kafilisinin Girit sularında pusuya yatmış olan Malta korsanları tarafından saldırıya uğraması ve gasbedilen eşyanın Girit'e satılması üzerine başlayan ve bir çeyrek asır devam eden savaş doğuda Venedik hâkimiyetinin de sonu oldu. Silâhdarlıktan kaptan-ı deryâliğe terfi ettirilen Yûsuf Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu Girit'te Hanya civarında karaya çıktı ve elli dört gün süren bir kuşatmadan sonra Hanya Kalesi'ni aldı (1055/1645). Başlangıçta elde edilen bu başarılar büyük ümit verdi. Fakat Venedik'in Çanakkale Boğazı'nı ablukaya alarak deniz yoluyla Girit'e kuvvet gönderilmesine engel olması yüzünden savaş uzadı ve Girit adası da "Devlet-i Aliyye'nin ta'limhâne-i

harbîsi" hükmüne girdi. Ancak Bozca ve Limni adalarını zapteden ve Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alan Venedikliler, denizlerde kazandıkları bu üstünlüğe rağmen Osmanlı Devleti'ni ne Girit adasının fethinden vazgeçirmeye, ne de güç bir durumda bulunan Girit'teki Türk kuvvetlerinin diğer kaleleri teker teker almasına engel olabildiler. Hanya fâtihi Yûsuf Paşa'dan sonra Girit'teki kuvvetlerin başına getirilen Deli Hüseyin Paşa, sırf kendi gayret ve teşebbüsü ile giriştiği harekât sonucunda Kisamo, Apokorono, Granbosa ve Resmo gibi önemli birçok kaleyi ele geçirdi. Diğer taraftan Venedikliler bir yıl önce aldıkları Limni'yi ve Bozca'yı tekrar kaybettiler. Fakat savaş da Girit'te Kandiye kuşatması ile kilitlenmişti. Osmanlılar, Kandiye yakınında İnâdiye denilen büyük bir kale yaparak burayı baskı altında tutmaya başladılar.

Avusturya ve Erdel meselelerini istedikleri şekilde halleden Osmanlılar, çok uzayan ve büyük maddî ve mânevî kayıplara yol açan Girit savaşına kesin bir çözüm getirmek amacıyla Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa idaresinde büyük bir kuvveti adaya gönderdiler (1666). Fâzıl Ahmed Paşa'nın kumandası altında Osmanlı kuvvetlerinin iki buçuk yıl süren sıkı kuşatması, 9 Rebîülâhîr 1080'de (6 Eylül 1669) imzalanan on sekiz maddelik bir teslim anlaşmasıyla sona erdi. Bu anlaşma ile Venedikliler'in elinde kalmış olan Spinalonga ile Suda kaleleri daha sonra 1127 (1715) yılında Venedik'e karşı açılan Mora seferi sırasında fethedildi. Granbosa Kalesi ise 1692 yılında ele geçirilmişti.

Bu şekilde Osmanlı hâkimiyeti altına giren Girit adası merkezi Kandiye olmak üzere imtiyazlı bir eyalet haline getirildi ve Kandiye, Hanya ve Resmo sancaklarına ayrıldı. İlk iki sancağa gönderilen muhafızlar vezirlik rütbesini haiz olmakla birlikte bazan Hanya muhafızlığına mîrimîranlar ve Resmo'ya da vezirler tayin ediliyordu. Hatta bu sancaklardan ikisinin veya üçünün idaresinin tek bir kişinin uhdesinde birleştirildiği de oluyordu. Bilhassa Mora ihtilâli esnasında her üç muhafızlık Kandiye Valisi Süleyman Paşa'nın uhdesinde birleştirilmiş ve bu tarihten itibaren bu usul uygulanmıştı. Daha sonra Kandiye adanın merkezi olmaktan çıkarak 1850 yılından itibaren yerini Hanya şehrine terketti. Osmanlı idaresi altında adada can, namus ve mal güvence altına alındığı gibi yerli ahalinin cemaat

işlerine de karışılmadı. Her üç sancakta birer kadı ve nâibler bulunuyordu.

Daha sonra Mehmed Ali Paşa'nın idaresinde bulunduğu sırada Kandiye, Hanya ve Resmo'da müslüman ve hristiyan üyelerden oluşan birer meclis kurulduğu gibi İsfakya'da da bir meclis teşkil edilmişti. Vali ve kaymakamların başkanlığı altında bulunan bu meclisler, dinî ve mirasa ait meseleler dışında her türlü davaya bakarlar ve verdikleri kararlar yalnız Kandiye meclisinde istînaf olunabilirdi. Girit Mısır idaresinden alındıktan sonra ise bu meclisler yeni bir islahata ve teşkilâta tâbi tutularak İsfakya ve Hanya sancakları için Hanya'da bir, Kandiye ve Resmo sancakları için de Kandiye ve Resmo'da birer olmak üzere üç meclis teşkil edildi. Bu meclislerin kuruluşlarına ait on sekiz maddelik bir nizamnâme kaleme alındı, bunlara verilen görevler de ayrıca yirmi maddelik bir nizamnâmede toplandı. Bu meclisler kadılardan, malî memurlarla gümrük müdürlerinden ve her sancağın kendine bağlı kazalarından birer müslüman ve hristiyan üyeden oluşuyordu. Kandiye'de otuz, Hanya'da on yedi ve Resmo'da on iki üye vardı.

Emlâk, veraset ve nikâh konusunda çıkan davalar şer'î mahkemelere, hristiyanlar arasındaki boşanma davaları da piskoposlara aitti. Bu üç meclisin esas görevleri ekmek ve diğer gıda maddelerinin fiyatını tayin etmek, bayındırlık işlerine bakmak, şahsî ve umumi huktan doğan her türlü davaları karara bağlamaktı. Valinin izni olmadıkça idam cezası verilemezdi. Sonradan ölüm cezaları hakkındaki ilâmların Bâbiâli tarafından tasdik edilmesi bir kaide olarak benimsendi.

Bu üç meclisten başka her kaza merkezinde kaza müdürünün başkanlığında olmak üzere kadı nâibi, piskopos veya vekilinden, üç müslüman ve üç hristiyan üyeden oluşan birer meclis kurulmuştu. Bu usul 1868 yılındaki hususi nizamnamenin ilânına kadar yürürlükte kaldı. Bundan sonra bu nizamnâmede gösterildiği gibi idarî işler adlî işlerden tamamıyla ayrıldı. İdare işleri idare meclislerine ve adliye işleri yeniden teşkil edilen nizamî mahkemelere verildi. Bunlar da bidâyet ve istînaf olarak iki dereceli idi. Mahkemeler tarafından verilen ilâmların İstanbul temyiz mahkemesine gelmesi bu nizamnâme hükümlerindendi. Bir müddet sonra bu adlî teşkilât bazı değişikliklere uğramış ve Girit'e ait olmak üzere teş-

kıl-i mehâkim-i nizâmât, muhâkemât-ı hukûkiyye ve usûl-i muhâkemât-ı cezâ-iyye kanunları çıkarılmıştır.

Girit'te bütün adayı içine almak üzere bir defterdar mevcuttu. Osmanlı Devleti tarafından Kandiye fethedildikten sonra Girit'te yürürlüğe konan vergi usulü ile Venedikliler zamanındaki ağır vergiler kaldırıldı. Zimmîliği kabul eden reâyâdan cizye ve toprak vergisi olarak iki türlü vergi alındı. Cizye resmi de üç sınıfa ayrılıp zenginler 48, orta halliler 24 ve dar gelirli 12 dirhem gümüş vermekle yükümlü tutuldular. Kandiye'nin fethinin ardından bu usul üzerine yapılan tahrir neticesinde 12.700 zengin, 9850 orta kazançlı ve 4170 dar gelirli olmak üzere adada toplam 26.700 kadar şahıs tesbit edilmişti. Osmanlı Devleti Girit'te yerli halkın öteden beri sahip olduğu emlak ve araziye dokunmayıp vergi karşılığında yine onların veya vârislerinin tasarrufları altında bırakmıştı. Toprak vergisi iki kısma ayrılmış, birincisine ziraata elverişli olan topraklar, ikincisine müteferrik halde bulunan meyve ağaçları ile bunlar arasındaki ziraata uygun yerler, bağlar ve bahçeler dahil edilmişti. Birinci sınıfa ait olan emlak ve arazi gelirinden 1/5 nisbetinde bir vergi alınmakta ve toprak sahipleri bu vergiyi yalnız topraklarını ekip biçtikleri zaman vermekteydiler. Fakat iki defa mahsul alınan araziden bu vergi iki defa alınıyordu. Bu sınıfa dahil arazi sahiplerinden biri kaçmış veya toprağı ekilmemişse bu toprağı hükümet tarafından geçici olarak el konur ve üçüncü bir şahsa verilerek hâsılatından toprağın vergisi veya haracı alınırdı. İkinci sınıf topraklar, o zaman genişliği ve uzunluğu 60'ar zirâdan ibaret olan "cerîb" ile ölçülürdü ki her cerîb üzerine 10 dirhem gümüşten ibaret bir vergi (harâc-ı mukâtaa) alınırdı. Bu sınıfa ait topraklar yılda iki defa mahsul verirse vergisi iki defa alınır, emlak ve arazi sahipleri topraklarını işlemeye kadirken bunları ekmezlerse yine vergisini ödemeye mecbur tutulurdu. Fakat bunlar, tasarrufları altında bırakılmış olan topraklarını satmak veya başka şekilde kullanmak hususunda tamamıyla serbest bırakılmışlardı. Ayrıca ispençe, tapu, otlak, kışlak, tuz resimleri gibi divanî ve örfî vergiler alınmamıştır.

Kandiye'nin fethinden altı yıl sonra 1086'da (1675) çıkan bir fermanla birinci sınıf sayılan emlak ve araziden evvelce alınmakta olan vergi miktarı 1/5'ten 1/7'ye ve ikinci sınıf emlak ve araziden

cerîb başına konan 140 akçe 80 akçeye indirilmiştir. Gümrük işlerinde de Osmanlı Devleti tebaası, adaya ithal veya buradan ihraç edegeldikleri tüccar mallarından 25/1000 ve 50/1000 nisbetinde bir resim vermekle mükelleftiler. Devletlerden karşılıklı ve eşit olarak 1/10 gümrük resmi alınıyordu. Osmanlı tebaasından gümrük resmi almayan devletlerin tebaası da adada gümrük resmi vermekten muafı. Girit'e getirilen eşyanın gümrük resmi Osmanlı topraklarının herhangi bir yerinde ödenmişse tekrar gümrük resmi alınmazdı. Osmanlı idaresi Girit'te daima dürüst ve âdil bir siyaset gütmüştür. Bunu, adanın hristiyan nüfusunun 2/3 nisbetinde artmış olması da ispat etmektedir. Ayrıca fetihden sonra adaya Anadolu'dan nüfus nakilleri yapılarak bir dengeleme siyaseti de takip edilmiş, zamanla adada müslüman nüfus hızlı bir gelişme göstermiştir. Buna paralel olarak Girit'teki belli başlı şehir ve kasabalarda birçok cami, mescid, tekke vb. hayır eseri yaptırılmıştır. 1667'de Girit'e gidip Kandiye kuşatmasına şahit olan ve 1670'e kadar burada kalan Evliya Çelebi, Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarındaki imar faaliyetlerinden etraflı şekilde söz eder. Tahrir heyetine katılarak adayı dolaşan Evliya Çelebi buranın dört sancağı, yirmi kazası, 900 köyü ve 200.000 kadar da ahalisinin bulunduğunu yazar. 1645'ten itibaren 1669'da Kandiye'nin düşüşüne kadar geçen süre zarfında Hanya, Suda, Resmo gibi belli başlı merkezlerin fizikî yapılarında yeni sakinlerinin anlayışına uygun bir değişme meydana geldiği, fakat bu değişikliğin şehir ve kalelerin fizikî özelliklerine doğrudan bir müdahale yerine onun şekli durumu üzerinde uygulandığı, Venedik tarzı dar sokaklı kâgir evlere doğrudan doğruya yerleşildiği, bazı kiliselerin ise camiye çevrildiği Evliya Çelebi'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Ona göre Hanya'daki altı camiden biri dışında hepsi kiliseden bozmadır. Yûsuf Paşa, Sultan İbrâhim (Hünkâr Camii), Koca Mûsâ Paşa (İçkale Camii), Yeniçeri Ağası camileri bu çeşit mâbedler olup Küçük Hasan Paşa Camii (Yalı Camii) yeni yapılmıştır. Resmo'da ise kale içinde Sultan İbrâhim adına bir cami (İçkale Camii) vardır. Kale dışında Vâlide Sultan (Ortakapı Camii), çarşı içinde Deli Hüseyin Paşa (Turunç Camii), Ankebût Ahmed Paşa (Uzunyol Camii), Veli Paşa (Tekke Camii) camileri kiliseden çevrilmiş büyük mâbedlerdir. Ayrıca Bek-

taşî tekkeleri de vardır. Girit'te Bektaşîliğin yaygın bir tarikat olduğu bilinmektedir. Bektaşîliği Girit'e getiren zâtın Horasânîzâde Dervîş Ali Dede olduğu, 1055'te (1645) kafillesiyle birlikte adaya giderek Hanya ve Resmo'nun zaptı sırasında orduda bulunduğu ve Vani adlı köyde geçici bir dergâh kurarak âyine başladığı (1057/1647) belirtilmekte, Kandiye yakınlarında Gazi Hüseyin Paşa tarafından yaptırılan ve Horasanlı Dergâhı denen bir başka büyük dergâh bulunduğu (1060/1650) ifade edilmektedir (Köprülü, VIII-IX [1980], s. 43-45). Tarikat mensupları tarafından "Küçük Horasan" adı verilen Girit'te Mağralıköy (Kandiye'nin 10 km. güneyinde), Hanya, Resmo ve İbrâhim Baba (Kandiye'de Horasanlı Dergâhı yakınında) adlarını taşıyan dergâhların yer aldığı bildirilmektedir.

Kandiye'nin teslim olmasından sonra da Evliya Çelebi birçok cami ve mescidin adını verir. Bunlar arasında Vâlide Sultan Camii, kalede yeni yapılan İbrâhim Han Camii, Fâzıl Ahmed Paşa (Vezir Camii), Mahmud Kethüdâ, Yeniçeri Ağası Abdurrahman Paşa (Ağa Camii), Defterdar Ahmed Paşa (Defterdar Camii), Kethüdâ İbrâhim Paşa, Ahmed Paşa, Melek İbrâhim Paşa, Kaptan Kaplan Mustafa Paşa adına olan camiler sayılabilir. Bunların bir ikisi hariç çoğu kiliseden çevrilmiştir. Nitekim fetihden sonra, iki kilise dışında cemaati kalmayan Katolik kiliselerinin derhal cami haline getirildiği belirtilmektedir. Toplam rakamı on sekiz cami, yetmiş bir mahalle mescidi olarak veren Evliya Çelebi, ayrıca tahrir heyetiyle dolaştığı köyler ve kaleleri tavsif eder.

Osmanlı hâkimiyeti sırasında bunların dışında pek çok hayratın meydana getirildiği Girit'te özellikle zeytin ve narenciye başta gelen ürünleri oluştuyordu. Ticarî hayatın nisbeten canlandığı ve Mısır-İstanbul yolu üzerinde Girit limanlarının önemli bir uğrak yeri haline geldiği söylenebilir. Ayrıca Girit kalabalık müslüman cemaatiyle bir kültür canlanması da yaşamış, buradan pek çok âlim, şair ve sanatkâr yetişmiştir. Müsterek hayat tarzı müslümanlar arasında Rumca'nın yayılmasına da yol açmıştır. Hatta sonradan Türkiye'ye göç eden müslüman ahaliden bazılarının ana dillerini unuttukları için gittikleri yerlerde zorluk çektikleri bilinmektedir. Müslüman ahalinin bütünüyle terkettiği Girit'te birçoğu tahrip edilmekle beraber hâlâ birçok cami, mescid, tekke, çeşme,

hatta "yâ hâfız" yazıları taşıyan taş evler ayakta kalmış bulunmaktadır.

Girit Meselesi. Osmanlı hâkimiyeti altında Kandiye'nin fethinden Mora ihtilâlinin başlangıcına kadar geçen 150 yıllık bir zaman zarfında Girit'te önemli bir hadise vuku bulmadı. Fakat Çar Petro ile başlayıp gittikçe şiddetini arttıran Rus tahrikleri, Fransız İhtilâli ile uyandırılan milliyetçilik duyguları, bunların yanında Osmanlı Devleti'nin günden güne bozulan ve zayıflayan iç idaresi, hristiyan tebaa arasında baş gösteren ayrılma arzusu ve nihayet böyle bir cereyanı gerçekleştirmek üzere Rumlar'ın kurdukları Heteria Cemiyeti'nin propagandası Girit'te sükûnetin sona ermesine yol açtı. Osmanlı Devleti Tepedelenli Ali Paşa isyanını bastırmakla meşgul olduğu bir sırada Mora ve Adalar'da, bilhassa Çamlıca ve Suluca'da Rumlar tarafından çıkarılan isyanlar Girit adasına da sıçradı. Başta hırsızlık ve serkeşlikleriyle tanınan İsfakyalılar olmak üzere Hanya sancağına bağlı Apokorono ve Hanya nahiyesinin dağ köylerindeki gayri müslimler 1236 yılı ramazan bayramında (1821 temmuz başları) ayaklandılar ve Türkler ile meskûn kasaba ve köylere hücum ettiler. İsyân hareketini haber alan Bâbüâli, Girit'te sükûn ve asayişin yeniden temini hususunu Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya havale etti. II. Mahmud'un bu konudaki iradesi sadrazam tarafından kendisine tebliğ edilen Mehmed Ali Paşa, 21 Eylül 1821 tarihli cevabında din ve devletle padişahın uğrunda malını ve canını düşünmeyerek kendisine bırakılan Girit adasının muhafazasını sağlamaya çalışacağını bildirdi.

Girit gayri müslimleri, 1830 yılında üç koruyucu devlet tarafından kurulan Yunan Krallığı'na adanın ilhak edilmediğini görünce tekrar ayaklandılar. Bunun üzerine Bâbüâli, hem bu isyanı bastırmak hem de Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'a Suriye bölgesini de katmak suretiyle bir Arap devleti kurma düşüncesinde olduğundan şüphelendiği için Mısır'a yolladığı Pertev Efendi ile Berrüşşam'a bedel olmak üzere ona Girit valiliğini teklif etti. Kendisine yapılan bu tevcihi kabul eden Mehmed Ali Paşa, 1831 yılında isyanı bastırmakla beraber, Girit'te Yunanlılar'ın teşvikleriyle ihtilâl eksik olmayacağından ve buraya mutasarrıf olanın zararlı çıkacağını bildiğinden özür dileyerek tekrar Berrüşşam'ın verilmesini istedi. Kütahya anlaşmasından (1833) sonra bizzat Girit'e git-

tiyse de 15 Temmuz 1840 tarihinde Londra anlaşması gereğince bu ada üzerindeki tasarruf hakkını kaybetti. Girit eyaleti mülhakatı ile beraber, vezâret rütbesiyle o zaman Mehmed Ali Paşa'nın Girit'teki muhafızı bulunan Mustafa Paşa'ya verildi. Fakat kısa bir süre sonra adanın reâyâsı buraya tekrar dönmüş olan Yunan mültecileri tarafından isyana teşvik edildi. Ayaklanma, 1841 yılının ilk aylarında adaya gönderilen yardımla fazla gayret sarfedilmeksizin bastırıldı. Âsilerin Osmanlılar'a karşı büyük devletlerin yardımını istemeleri de bir sonuç vermedi.

Yunanlılar'ın büyük Yunanistan kurma hayalleri, 1864 yılında yedi adanın kendilerine verilmesi üzerine tekrar uyandı. Yunanistan bu maksatla ve adayı Osmanlılar'dan koparmak için halkını ayaklanmaya teşvik etti. Bu yüzden Girit 1866'da ilk defa geniş ölçüde bir ayaklanmaya sahne oldu. Girit hristiyanları bu defa da hatt-ı hümayunun hükümlerine riayet edilmesini, vergilerin hafifletilmesini, mekteplerin düzeltilmesini, li-manlar açılmasını ve bir ziraat bankası kurulmasını talep ve bahane ederek ayaklandılar; hükûmetçe bu isteklerin hepsinin birden yerine getirilmesi mümkün olmadığından kendi kendilerine geçici bir hükûmet kurarak Girit'in Yunanistan'a ilhakını ilân ettiler (2 Eylül 1866).

Yunanistan hükûmetinin 1830 yılında kuruluşu sırasında koruyucu devletler olan İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı idaresinde kalan Girit için Sisam gibi bir idare usulü tavsiye etmiş olduklarından Giritliler'in bu defaki ayaklanmalarında kendilerini müdahaleye yetkili zannettiler. Özellikle Rusya ve Fransa, Osmanlı Devleti'ne Girit'in Yunanistan'a bırakılmasını veya hiç olmazsa bu adaya muhtariyet verilmesini teklif ettiler. Bâbüâli, Girit valiliğine getirilmiş olan Mustafa Nâilî Paşa'ya gönderdiği فرمانla müzakere için Girit'in her nahiyesinden müslüman ve hristiyan birer ikişer adam seçtirilerek İstanbul'a yolanmasını emretti. Âsiler bu teklifi kabul etmediklerinden tenkillerine Ömer Paşa memur edildi. Bu şekilde âsilerin tenkiline gayret edilirken konsoloslar, Yunanlılar'ın tahrikiyle adayı tamamıyla terketmek için akın akın sahillerê gelen köylü hristiyan ailelerini Osmanlılar'ın müdahalesini fırsat bilerek kendi beylik gemileriyle Yunanistan'a taşımaya başladılar. Aynı zamanda, güya Osmanlı askerlerinin zulmüne uğramamak için yu-

valarını bırakmak mecburiyetinde kalan bu zavallıları insanî vazife olarak koruma amacıyla bulunduklarını ilân ettiler. Halbuki âsilere yardım maksadıyla her taraftan ve bilhassa Yunanistan'dan gönüllüler gelmekteydi. Hobart Paşa kumandasındaki Osmanlı filosu boş yere, Yunan gemilerinin Girit'e gönüllü, erzak ve cephane çıkarmasını önlemeye çalışıyordu. Bu şekilde Yunanistan'ın yardım ve himayesiyle gittikçe genişleyen Girit ihtilâli, büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine yeniden karışmasına fırsat verdi. 1867 Mayısında Rusya'nın da muvafakatını alan Fransa, Girit reâyâsının şikâyet ve isteklerinin nelerden ibaret olduğunu anlamak üzere adaya milletlerarası bir komisyon gönderilmesini teklif etti. Fakat Osmanlı Devleti gibi İngiltere ve Avusturya da bu teklife karşı çıktılar. Bunun üzerine Fransa teklifini, Bâbüâli'nin yollayacağı bir komisyon olarak düzeltip buna bir de mütareke isteğini ekleyerek Rusya, İtalya ve Prusya ile birlikte Osmanlı Devleti nezdinde yeni bir teşebbüste bulundu. Bâbüâli onlara verdiği cevapta kısa süreli bir mütarekeyi uygun gördüğünü, fakat Girit'teki ıslahat hususunda tamamen müstakil kalmak arzusunda olduğunu bildirdi; ayrıca bu dört devletin 29 Ekim 1867 tarihinde gönderdikleri şiddetli notalara ve Avusturya'nın tavsiyelerine rağmen fikrinde ısrar etti. Sultan Abdülaziz, Sadrazam Âlî Paşa'yı Girit'e göndererek (2 Ekim 1867) adanın hristiyan ahalisine çeşitli faydalar sağlayan bir nizamnâme neşrettirdi (4 Ocak 1868). Aynı zamanda Âlî Paşa umumi af ilân ederek âsilerin Hanya'ya birer mümesil göndermelerini istedi. Bu şehirde Kasım 1868'de toplanan delegelerin ileri sürdükleri diğer istekler de kabul edildi. Bu arada birkaç yıl için vergiler affedildiği gibi zarar görenlere yardım vaad edildi, ayrıca hristiyanlar bedel-i askerî vermekten muaf tutuldular. Buna rağmen adada huzursuzluk sona ermediği gibi Yunanistan, Girit halkına Bâbüâli tarafından verilen bu imtiyazlarla da yetinmeyerek silâhlınamaya başladı. Osmanlı Devleti de Aralık 1868'de Yunanistan'a bir nota göndererek gönüllü kıtaların dağıtılmasını ve korsan gemilerinin silâhlarının alınmasını istedi. Bir savaş çıkmak üzere iken büyük devletler, Prusya'nın 1869 yılı başında yaptığı teklif üzerine Paris'te bir konferans topladılar ve Yunanistan'a şiddetli bir ihtarnâme gönderdiler. Bunun üzerine

Yunanistan Bâbiâli'nin teklifini kabul edince muharebenin önü alınmış oldu. Bu hususi nizamnâmeye göre Girit Han-ya, İsfakya, Resmo, Kandiye ve Laşit adlarıyla beş sancağa ve her sancak kazalara, bunlar da nahiyelere bölündü. İsfakya ve Laşit sancakları mutasarrıfları hristiyanlardan, Resmo ve Kandiye mutasarrıfları müslümanlardan, kaza kaymakamları da halkın çoğunluğunun mensup olduğu din ve mezhebe göre müslüman veya hristiyanlardan tayin edildi. Müslüman olan mutasarrıf ve kaymakamların hristiyanlardan, hristiyan olan mutasarrıf ve kaymakamların müslümanlardan birer yardımcısı ve her mutasarrıf ve kaymakamın yanında hal-kin seçimiyle kurulmuş idare meclislerinde üçü müslüman ve üçü hristiyan olmak üzere altı kişi bulundurulacaktı. Hanya sancağı mutasarrıflığı görevini de yürütecek ada valisinin nezdinde, vilâyet idare meclisi adıyla kurulan mecliste her sancaktan biri müslüman, diğeri hristiyan olmak üzere on üye bulundurulması, üyelerin vilâyet umumi meclisince seçilmesi kararlaştırılmıştı. Memleket ihtiyaçlarını müzakere ederek gereken kanun ve nizamları çıkarma ve uygulama yetkilerine de sahip olan umumi meclisin de her kazadan ahalice seçilmiş müslüman ve hristiyan vekillerden oluşması yine bu nizamnâmede belirtilmekteydi.

Müslüman ve hristiyan ahalinin karışıklı haklarının korunması esası göz önünde bulundurularak hazırlanan bu nizamnâme ile Girit'te kurulan idarî sistem de adadaki karışıklıklara son vermedi. Nitekim vali ile umumi meclis, müslümanla hristiyan halk arasında birtakım anlaşmazlıklar başgösterdi. Hristiyan ahalî içinde, Girit'i Osmanlı idaresinden ayırarak Yunanistan'a ilhak etmek için yeniden isyanlar çıkarmaya hazır bir radikal grup ortaya çıktı. Osmanlı Devleti 1878'de Ruslar'la savaşa tutuşunca Girit reâyası bu fırsattan fay-

dalanarak yeniden ayaklandı. Ancak büyük devletler, Berlin Kongresi sırasında Giritliler'in ve Yunanlılar'ın isteklerini dikkate almayıp yalnız Berlin Muahedesi'nin 23. maddesinin başına, Osmanlı Devleti'nin 1868 yılı nizamnâmesine gerekli olabilecek değişiklikleri ekleyerek tamamıyla uygulayacağı taahhüdünü ilâve ettiler. Sonradan büyük devletler bu vaaadin gerçekleştirilmesini istediler. Bunun üzerine Girit'e gönderilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile âsiler arasında, konsolosların kontrolü altında ve bunların Hanya'ya yakın ikamet ettikleri Halepa mevkiiinde müzakereler yapılarak 23 Ekim 1878'de bir mukavelenâme imzalandı. Buna göre, Girit valisi hristiyan olacak ve büyük devletlerin muvafakati ile Bâbiâli tarafından beş yıl için tayin edilecek, kırk dokuz hristiyan, otuz biri müslüman olmak üzere seksen üyeden oluşan umumi meclisin kararları sultanın tasdikine bağlı kalmak şartıyla oldukça geniş teşrî haklara sahip bulunacak ve hatta bu meclis üçte iki çoğunlukla Bâbiâli'nin muvafakati olmasa da esas nizamnâmenin sırf mahallî işlere ait maddelerini değiştirebilecekti. Adanın jandarma heyetine hristiyanlar da kabul edilecekti. Gelirlerin bir kısmı mektep, hastahane, yol ve liman gibi umumi işlerin yapılmasına ayrılacaktı.

Girit hristiyanları, kendilerine hemen hemen muhtar denilecek kadar serbest bir idare bahşeden Halepa sözleşmesiyle uzun müddet tatmin edilmiş olmadılar. Nitekim Bulgaristan emâretiyile Doğu Rumeli'nin 1885 yılında birleştirilmesi üzerine Yunanistan ile birleşmek istediler ve birkaç yıl sonra da bu amaçlarını elde etmek için adada tekrar bir isyan çıkardılar. Bunun üzerine Bâbiâli, hristiyan bir vali yerine fevkalâde kumandan ve vali vekili sıfatı ile Girit'e Şâkir Paşa'yı gönderdi. İsyanın bastırılmasından sonra 1889 yılında neşredilen bir fermanla daha önce adaya verilmiş olan imtiyazlara bazı sınırlamalar getirildi ve

bundan böyle adanın mülkî idaresi bir valiye, askerî idaresi de bir kumandana verildi. Fakat bu iki vazifenin bir şahısta birleştirilebileceği ve vali müslüman olursa hristiyan, hristiyan olursa müslümandan bir müşavir bulunduracağı yazılı bulunuyordu. Yalnız umumi meclis üyelerinin sayısı azaltılarak hristiyanların sayısı kırk dokuzdan otuz beşe ve müslümanların sayısı otuz birden yirmi ikiye indirildi. Mahallî idare için bırakılan gelirler yine eskisi gibi vilâyete kalıyordu. Fazla gelirin hazineye ait olan yarısı da bayındırlık ve eğitim işlerinde harcanmak üzere Girit idaresine bırakılmıştı. Fakat gümrük gelirleri tamamıyla hazinenin olacaktı. Harp divanı tarafından mahkûm edilenlerle âsilerin ele başlarını kapsamamak üzere genel af ilân eden bu fermanla Halepa mukavelesinin diğer hükümleri aynen bırakıldı.

Dâimî hoşnutsuzluk gösteren Girit hristiyanları bu defa da Halepa mukavelenâmesi hükümlerinin uygulanmasını istediler. Bâbiâli, onların büyük devletler tarafından desteklenen bu isteğini kabul ederek 1895 Mayıs'ında Kara Teodori Paşa'yı gönderdi. Fakat bu hristiyan vali adadaki karışıklığı önleyemedi. Ertesi yıl onun yerine Girit valiliğine getirilen Turhan Paşa da büyük bir başarı sağlayamadı. Girit reâyası yeni istekleriyle ortaya çıkmak için o sırada Ermeniler tarafından Bâbiâli'ye çıkarılan güçlüklerden faydalandılar. Adanın müslüman ve hristiyan halkları arasında öteden beri devam eden düşmanlık 1896 Nisan'ında Hanya'da patlak verdi. Bu çarpışmalar kısa zamanda adanın her tarafına yayıldı. Büyük devletler 26 Mayıs'ta filolarını adaya gönderdiler ve Girit'teki karışıklıkların bertaraf edilmesi amacıyla 24 Haziran'da Bâbiâli'den bir amiriyatla valinin tayinini, Halepa mukavelenâmesini uygulamak için 1868 tarihli nizamnâmesinin tekrar yürürlüğe konulmasını, umumi meclisin toplantıya çağrılmasını ve umumi af ilân edilmesini istediler. Fakat buna Bâbiâli'den bir cevap alamayınca bir hafta sonra (2 Temmuz) verdikleri bir notada, her türlü uzlaştırıcı teşebbüslerin yapılabilmesi için askerî harekâtın derhal durdurulması ve her çeşit tecavüzkâr hareketlerden sakınılması hususunda Bâbiâli tarafından kumandanlara kati emirler verilmesinin önemine işaret ettiler.

Osmanlı Devleti, büyük devletlerin tavsiyelerini dikkate alarak Girit umumi meclisini toplantıya çağırdığı gibi mu-

Kandiye
(Heraklion)
surlarından
bir görünüş -
Girit

kavelenâmenin de uygulanacağını vaad etti. Fakat Girit âsilerine yardım yapılmasından vazgeçilmesi hususunda büyük devletler tarafından Atina hükûmeti nezdinde yapılan teşebbüsler o ana kadar hiçbir sonuç vermedi ve adada huzursuzluk devam etti. İstanbul'da Hâriciye Nâzırı Tevfik Paşa ile altı devletin elçileri arasında Girit'e dair Halepa mu kavelenâmesine benzer bir nizamnâme kaleme alınarak 25 Ağustos 1896 tarihinde imza edildi. Elçiler bu çözüm şeklini Hanya'daki konsolosları vasıtasıyla umumi meclisin hristiyan üyelerine bildirdiler ve bunun, bütün ada reâyâsı namına hareket eden umumi meclisin hristiyan üyeleri tarafından kayıtsız şartsız kabul edildiğini oradaki konsoloslarından öğrenince aynı çözüm şeklinin Bâbîâlî'ce de derhal ilân edilmesini talep ettiler. Bâbîâlî, onların bu husustaki ricalarını kabul ederek beş sene için Girit valiliğine Beroviç Paşa'yı getirdi. Ada yavaş yavaş sükûnet bulmaya başladı; fakat âsiler, Bâbîâlî'nin altı devletin elçisiyle birlikte İstanbul'da kararlaştırmış olduğu mülkî ve adlî islahatı hükümsüz bırakmak için birtakım hareketlere başvurular. Onların bu husustaki faaliyeti merkezi Atina'da bulunan ihtilâl komiteleri tarafından desteklendi. Yunan kralını Türkiye'ye karşı bir savaşa sürüklemek isteyen bu şahısların teşvik ve tahrikiyle Girit sularına bir Yunan filosu gönderildi (10 Şubat 1897). Yunan Prensi George'un kumandası altında Girit'e gelen bu filo adaya asker çıkardı (13 Şubat). Bunun üzerine Girit yeniden karıştı. Karaya çıkan Yunan askerlerinin kumandanı Vassos 16 Şubat 1897'de Yunanistan kralı adına adayı zaptettiğini bildiren bir beyannâme neşretti. Yunanlılar büyük devletler tarafından kendilerine yapılan ihtarlara kulak asmayınca Vassos'un adaya ayak bastığı gün Fransız, İngiliz, Rus ve İtalyan zırhlılarının üzer, Avusturya ve Alman zırhlılarında da ellışer kişilik kuvvet Hanya limanından karaya çıkarıldı.

Osmanlı Devleti'nin, Yunanlılar'ın bu hareketini büyük devletler nezdinde bir iki defa protesto etmesi üzerine 2 Mart 1897'de Yunan hükûmetine ortak bir nota verildi. Girit'in kesinlikle Yunanistan'a ilhak ettirilmeyeceği, Osmanlı hâkimiyetinde kalacağı, muhtariyetle idare edileceği ve Yunan kuvvetleri altı gün içinde adadan çekilmediği takdirde şiddetli tedbirlere başvurulacağı bildirildi. Fakat Yunan hükûmeti bu notaya 8

Mart'ta verdiği cevapta, büyük devletler tarafından Girit'teki huzur ve asayişin iadesi vazifesinin kendi askerlerine bırakılmasını, ada halkının seçeceği idare hakkında kendi görüşünün de alınmasını talep ettikten sonra Giritliler'e teklif edilen muhtariyeti yeterli bulmadığından tasvip etmediğini ve nihayet Osmanlı kuvvetlerinin Girit'e çıkarılmasına büyük devletlerin Girit sularındaki donanmaları engel olduğu takdirde savaş gemilerini Girit sularından çekebileceğini bildirdi. Büyük devletlerin amirallerinin Hanya'yı işgal ederek Vassos'a adadan kuvvetlerini çekmesini ihtar etmeleri üzerine Yunan hükümeti Girit sularındaki savaş gemilerini geri çekti. Fakat önceden karaya çıkarılmış bulunan askerî kuvvetlerini geri aldırmadı. Bunun üzerine altı büyük devletin Girit'teki deniz kuvvetlerinin amiral ve kumandanları, 21 Mart 1897 sabahından başlamak üzere adayı abluka altına almaya karar verdiler. Bu abluka Yunan bayrağını taşıyan bütün gemilere uygulanacaktı. Her ne kadar Yunanistan bu münasebetle verdiği cevapta, Girit halkının maişetinin adaya sokulan erzaktan ibaret olduğunu söyleyerek bu durumdan büyük devletlerin besledikleri insanlık duygularına aykırı bazı sonuçların doğabileceğini ileri sürdüyse de ablukeyi kaldırılmasına muvaffak olamadı. Abluka ancak 5 Aralık 1898 tarihinde kaldırıldı; fakat Girit'e silâh ve harp mühimmatının sokulması hususunda alınan kararlar yine yürürlükte kaldı.

Büyük devletler Yunan hükûmetine ortak bir nota verirken Bâbüâlî'ye de bir takrir sundular. Burada, kendilerinin Girit'te barışın korunmasını sağlamak ve Türkiye'nin toprak bütünlüğüne uyulduğunu görmek arzusunda olduklarını, adada silâhlı müdahaleleri gerektiren karışıklıklara ve Yunan kuvvetlerinin buradaki varlığına son vermek için kararlaşdırılan 25 Ağustos 1896 tarihli islahatın uygulanmasının gecikmesinden dolayı islahatın şu andaki ihtiyaçlara artık uymadığını söyleyerek şu hususları kararlaşdırılmış olduklarını bildirdiler: Girit şimdiki halde hiçbir şekilde Yunanistan'a ilhak edilmeyecek ve daha sonra devletler tarafından ada hakkında bir idarî muhtariyet usulü konacak. İki gün sonra bu notalarına ek olarak verdikleri muhtırada, idarî muhtariyetin Osmanlı askerî kuvvetlerinin yavaş yavaş azaltılmasını gerektirdiğinden adanın Yunan askerî tarafından tahliyesinin ardından

Türk askerlerinin de halen büyük devletlerin askerî kuvvetlerinin işgali altında bulunan müstahkem mevkilerde toplanması için gerekli tedbirlerin alınmasının uygun olduğunu ilâve ettiler. Onların bu takririne 6 Mart 1897'de verilen cevapta, Girit'e idarî muhtariyet verilmesini kabul etmekle beraber Osmanlı hükûmetinin adada uygulanacak idarî usulün şekli hakkında İstanbul'daki büyük devlet elçileriyle anlaşmaya varılması yetkisini koruduğu bildirildi. Fakat bir müddet sonra Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya, adada bir Türk askerî kuvvetinin bırakılmasının tam muhtariyet esasları ile bağdaşmayacağını ileri sürerek Türk askerlerinin yavaş yavaş azaltılarak adanın tamamıyla boşaltılması gerektiğini bildirdiler. Tahliye işine bu notanın verilmesi tarihinden itibaren on beş gün sonra başlanmak üzere Girit'teki askerlerin bir ay içinde geri çağrılmasını istediler. Bâbü'lî'den red cevabı aldıkları takdirde ise adayı Türk askerlerinden tahliye ettirmek üzere derhal kati tedbirlere başvuracakları yolunda tehditte bulundular. Dört büyük devletin bu talepleri, Girit sularında bulunan amiralleri adına Fransız Amirali Pottier'nin Girit valî muavini İsmâîl Paşa'ya yoladığı yazıda dile getirildi. Bunu Osmanlı idarecilerinin görevlerinden çekilmesi, memuriyetlerin amiraller tarafından tayin edilecek kişilere devredilmesi gerektiği gibi diğer istekler takip etti. Bâbü'lî'nin Girit'e, terhis edilecek 5000 asker yerine yenisini göndermek hususundaki girişimi de bu hareketin birtakım yeni karışıklıkların çıkmasına sebebiyet vereceği bahanesiyle reddedildi. Fakat büyük devletler, Girit üzerinde Osmanlı Devleti'nin hükûmranlık haklarına riayet edileceğine dair verdikleri teminatlara rağmen sözlerinde durmadılar. Osmanlı askerleri Kandiye ve Kisamo'dan ayrıldıktan sonra Türk bayrağı, İngiliz ve İtalyan bayrakları ile birlikte adı geçen yerlere çekildiği halde 6 Kasım 1898 tarihinden itibaren artık buralara çekilmedi.

Girit'te 1896 yılında patlak veren ayaklanmanın ortaya çıkardığı siyasî buhranda büyük devletlerin ve bilhassa İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'nın tavırları, adanın Yunanistan'a ilhakını zarurî kılmaktan ibaret olduğunu gösteriyordu. Nitekim Osmanlı Devleti, girmek mecburiyetinde bırakıldığı Osmanlı-Yunanı harbini zaferle bitirdiği halde (19 Mayıs 1897) İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya, 2 Mart 1897 tarihli notada bahsedilen

Girit'in muhtariyetini ilân ettiler (18 Aralık 1897). Almanya ile Avusturya ise karara katılmadılar. Devletlerin aldığı bu karara göre Girit adası Osmanlı hâkimiyetinde tarafsız ve muhtar bir vilâyet oluyordu. Vilâyetin başında padişahın beş yıl süreyle ve devletlerin muvafakatiyle tayin edeceği bir vali bulunacaktı. Müslümanların güvenliği sağlandıkça Türk askeri adadan çekilecekti. Her yıl Osmanlı hazinesine maktû bir vergi verilecekti. Böylece Girit meselesi Osmanlı Devleti aleyhine bir durum almış oldu. Devletlerin işgali altındaki adada Yunan askeri bulundurulmamakla birlikte Yunan kralının ikinci oğlu Prens George fevkalâde komiser olarak Girit'in başına getirilmek istendi. Bâbüâli, daha Prens George'un Girit valiliğine getirilmesi şâ-yiasını duyar duymaz büyük devletler nezdinde teşebbüse geçti ve valilik için Goltz ile bilhassa Kara Teodori Paşa'yı aday gösterdi. Fakat diğer devletler tarafından da birçok aday ileri sürüldükten sonra neticede büyük devletler Yunan kralının oğlu Prens George'un üç yıl müddetle fevkalâde komiser sıfatı ile Girit'e tayin edilmesini kabul ettiler ve durumu 19 Kasım 1898'de Bâbüâli'ye bildirdiler. Prens George'un 22 Aralık 1898'de adada görevine başlaması üzerine Girit'te bulunan dört amiralin her biri 800 kişilik bir kuvvet bırakarak adadan uzaklaştı. Bu tarihten itibaren Girit Osmanlı Devleti için kaybedilmiş sayılabılırdı. Fransa, İngiltere, Rusya ve İtalya'nın himayeleri altında Yunan Prensi George tarafından idare edilen Girit, 1899 yılından itibaren yüksek komiserin maiyetinde bulunan adliye, maliye, maarif ve dahiliye işlerine nezârete memur üç müşavirden oluşan bir idare meclisiyle, her 5000 nüfus için ve iki sene müddetle seçilmiş mebuslardan müteşekkil bir millî meclise sahip oldu. Müşavirler yalnız millî meclise karşı sorumlu idiler. Bu meclis 1 Mayıs'ta olmak üzere yılda iki veya üç ay için toplanarak vergileri tayin ve tasdik ederdi. Dış meselelerin idaresi ise dört büyük devlete aitti. Polis kuvvetleriyle milis Yunan zâbitlerinin yönetimine verilmişti. Prens George 1900 yılında, Hanya'da hükümet konağının önüne Yunan bayrağını çekti. Girit'in Yunanistan'a ilhakı için gerek dört hâmi devlete yaptığı tekliflerden, gerekse bu amacın temini maksadı ile uygun bir hava yaratmak üzere Avrupa'ya yaptığı seyahatlerden bir başarı sağlayamadı. Ancak 1901

yılından itibaren adada tekrar canlandırılan hoşnutsuzluk 1905'te bir ayaklanma şeklinde ortaya çıktı. Prens George 1906 yılında görevinden çekilince bu defa dört hâmi devlet prensin halefinin seçilmesini Yunan kralına bıraktı. Aynı yılın ekim ayında eski nâzırlardan Zaimis, ada üzerindeki hükümler hakları değiştirilmeksizin yüksek komiser olarak tayin edildi. Bâbüâli bu defa da ancak bir protesto ile yetindi. Bu durum, Girit'in Yunanistan'a ilhakı teşebbüsünün yeniden tazelenmesi 1908 yılına kadar devam etti. Zaimis'in 1908 Martında dört hâmi devlete, adadaki askerlerini geri çekmek için 23 Temmuz 1906'da verilmiş olan ortak notada ileri sürülen şartların gerçekleştirilmiş bulunduğunu, yani adada milis askeri teşkilâtının düzenli şekilde tamamlandığını ve müslümanların can ve mallarının emniyet altına alındığını bildirmesi üzerine hâmi devletler Girit'ten askerlerini çekmeye karar verdiler. Bu hususu 11 Mayıs 1908'de Zaimis'e gönderdikleri bir nota ile bildirdiler. Fakat Girit Millî Meclisi, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhakı ve Bulgaristan'ın istiklâlini ilân etmesi üzerine adanın Yunanistan Kralı'na katılmasını resmen ilân edince buna karşı Osmanlı topraklarının her tarafından protestolar yağdı. İstanbul'da mitingler düzenlendi ve Bâbüâli ilgili devletler nezdinde teşebbüse geçti. Dört büyük devlet kendi muvafakatleri olmadan ilhakın söz konusu olamayacağını, adada asayiş ve müslüman halkın güvenliğini sağlamak üzere meseleyi çözmeye meyilli olduklarını beyan ettiler. Durum değişmedi; fakat aynı zamanda hâmi devletler işgal kuvvetlerinin geri çağırılması hakkında aralarında müzakerelere başladılar. Nihayet tahliyenin 1909 yılı Temmuzunda gerçekleştirilmesine karar verdiler. Bâbüâli, Yunanistan'ın Girit'i işgal etmek için yabancı kuvvetlerin çekilmesinden faydalanmaya kalkışacağından endişe duyarak adanın derhal tahliyesini şimdilik durdurmak ve mümkünse nihai ve kendi hâkimiyet haklarını koruyan bir çözümle neticelendirmek üzere teşebbüse geçti. Ancak Girit'in hâmi olan devletler bu teklifi kabul etmediler. Bir müddet sonra 13 Temmuz 1909'da Bâbüâli'ye ortak bir nota verdiler. Bu notada aynı ayın yirmi altısında askerlerinin geri çekileceğini, Türk sancağı ile kendi bayraklarının korunması ve Girit müslümanlarının emniyetlerinin sağlanması için ge-

rekli tedbirlerin alınacağını bildirdiler. Ayrıca bu devletlerin Hanya'daki mümessilleri Girit halkına hitaben bir beyannâme nesrederek askerlerini tamamen çekeceklerini, fakat mahallî memurların önleyemeyecekleri herhangi bir karışıklık çıkması durumunda gereken tedbirleri alma hakkını koruduklarını ifade ettiler. Yunan hükümetine de bu nota ve beyannâme şifahiye bildirilerek adadaki durumun olduğu gibi kabul edilmesi, Osmanlı Devleti'ni tahrike yol açmaması tavsiye edildi. Devletler askerlerini tamamen çektikleri gün Hanya Kalesi'ne de Yunan bandırası asıldı. Bu hadise İstanbul'da büyük bir tepki uyandırdı. Gerek Bâbüâli gerekse büyük devletler tarafından buna karşı protestoda bulunuldu. 5 Ağustos'ta Yunan hükümetinden Girit'in ilhakını hoş görmeyip reddettiğini bildiren bir açıklama istendi. Yunan hükümeti de istenilen şekilde bir açıklama yaparak meselenin halinin Girit'i ellerinde bulunduran devletlere bağlı olduğu konusuna işaret etti. Girit hükümetinin halk tarafından korunduğunu belirttiği bayrağı indirmemesi üzerine de dört devletin her biri Girit'e ikinci bir harp gemisi yollamaya karar verdi; 18 Ağustos sabahı gemilerdeki bahriye askerleri karaya çıkarak Hanya Kalesi'nde henüz bayrağın çekilmediği direği yerinden çıkarttılar. Ayrıca burada elli kişilik milletlerarası bir muhafız kuvvet bırakıldı. Osmanlı Devleti'nin de Yunanistan'a karşı hasmane bir harekete girilmemesi yolunda ikazda bulunuldu. Fakat Giritliler Yunanistan ile birleşme teşebbüsünden bir türlü vazgeçmediler. Bu ilhakı münferit kararlarla Yunan kanunlarının geçerliliğini kabul ederek gerçekleştirmeye çalıştılar. Girit Millî Meclisi 9 Mayıs 1910'da Helenler'in kralı adına açıldı; mebuslar kral adına yemin ettirildiler. Bu durum müslüman mebuslarla ihtilâflara ve hâmi devletlerin müdahalesine sebebiyet verdi. Hâkimiyet hakları sarsılan Bâbüâli devletler nezdinde protestoda bulundu ve aynı zamanda Yunan mallarına karşı boykot ilân etti. Girit hükümet reisi Venizelos'un teklifi üzerine millî meclis 30 Mayıs'ta müslüman mebusları toplantılara artık kabul etmemeye karar verdi. 1910 yılı Ekiminde yine Girit meclisinde protestoları gerektiren bazı kararlar alındı. 29 Ekim'de hâmi devletler Bâbüâli'nin Girit üzerindeki hâkimiyet hakkını muhafaza etmeye karar vermiş olduklarını ve adanın hristiyan mebuslarına ciddi ihtarla-

rın yapılmış bulunduğunu Osmanlılar'a bildirdiler. Girit meclisi, büyük devletlerin notasındaki Türk hâkimiyeti ifadesinden dolayı protestoda bulundu ve Yunanistan'a ilthakının tanınmasını temenni etti. Uzun müddet kendisini hükümetten uzak bulunduran yüksek komiser Zaimis'in memuriyet süresi 1911 Eylül sonunda bitiyordu. Bâbiâli, millî meclisin dağıtılarak adayı Yunan kralı namına idare edecek bir komiser tayin edilmesi yolundaki haberleri alınca büyük devletler nezdinde teşebbüse geçti. Hâmî devletler, Bâbiâli'yi aralarındaki müzakerelere iştirak ettirmemekle beraber ne Zaimis'in memuriyetini yenilediler ne de diğer bir komiserin tayinini kabul ettiler. Ancak Giritliler büyük devletlerin bu kararını hiçe sayarak adanın Yunanistan ile birleşmesine doğru yeni bir adım attılar. Millî meclis, ekimde Girit mebuslarının Atina'ya giderek Yunan parlamentosunun toplantılarına katılmaları lüzumuna karar verdi. Fakat Yunanistan bu karara karşı çıktı. Girit'te 1910 Martında tekrar bir değişiklik oldu, meşrutî icra komitesi düşürüldü ve ihtilâlcî bir meclis iktidarı ele aldı. Bütün bölgelerin mümessilleri vasıtasıyla yirmi beş mebus Yunan Parlamento-su'na gönderilmek üzere seçildi. Büyük devletler buna derhal karşı çıktılar. Atina'ya gitmek üzere vapura bindikleri zaman yabancı harp gemilerince durdurulan mebuslar bir İngiliz gemisi tarafından tutuklandılar ve Yunan Parlamentosu açık kaldığı müddetçe serbest bırakılmadılar. Bâbiâli büyük devletlerin bu kararı ile yetindi; fakat Balkan Harbi'nin başlangıcında Yunan hükûmeti 10 Ekim 1912'de her iki meclisin birleşmesine muvafakat etti. Aynı ayın yirmi altısında Yunan umumi valisi Dragumis Girit'in idaresini ele aldı. Bâbiâli bu durumda bir taraftan hâmî devletler nezdinde protesto ederken diğer taraftan da Atina'dan elçisini geri çağırdı; çok geçmeden çıkan Balkan Harbi'nin ardından Londra (30 Mayıs 1913) ve Bükreş (10 Ağustos 1913) muahedeleriyle Girit adası Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmış oldu.

BİBLİYOGRAFYA:

BA, TD, nr. 785, 820, 825, 980; Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 339; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 112, 231; İstahri, *Mesâlik* (de Goeje), s. 70-71; Yâkût, *Mu'cemû'l-büldân*, I, 236; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, II, 192; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr*, s.

44, 53, 135-137; Solakzâde, *Târih*, s. 493, 497; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII, 376-573; Nafâ-mâ, *Târih*, III-IV, tür.yer.; Silâhdar, *Târih*, I, 398 vd., 530-535; Râşid, *Târih*, I, 12, 192, 213-215, 224, 237, 239, 241, 517; IV, 147, 151; D. Can-temir, *Histoire de l'empire ottoman*, Paris 1743, III, 117 vd., 165 vd.; Enverî, *Düstûrnâme*, s. 41 vd.; Şânîzâde, *Târih*, III, 203 vd.; IV, 198; P. Daru, *Histoire de la république de Venise*, Paris 1819, II, 70 vd., 125-150; VI, 221 vd.; Hoeck, *Creta*, Göttingen 1823-28; T. A. B. Spratt, *Travels and Researches in Crete*, London 1837; J. de Saint Denys, *L'histoire de l'empire ottoman*, Paris 1844, I, 156, 159; J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen reiches in Europa*, Gotha 1856, IV; Hammer, *GOR*, III, 261 vd.; Ch. Fr. Wurm, *Diplomatische geschichte der orientalischen frage*, Leipzig 1858, s. 84, 190; R. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne*, Leiden 1861, II, 76; Joannides, *Narrative of the Cretan War of Independence*, London 1865; E. Melena, *Die Insel Creta unter der ottoman, Verwaltung*, Wien 1867; Postlethwaite, *Tours in Crete*, London 1868; J. Ballot, *Volontaire français en Crète, histoire de l'insurrection crétoise: 1866*, Paris 1868; V. Raulin, *Descriptions physique et naturelle de l'île de Crète*, Paris 1869; *Nezâret-i Umûr-i Hâriciyye*, *Muharrerât-ı Resmîyye*, İstanbul 1284, tür.yer.; a.e., (1288), tür.yer.; Nûri Hanyevî, *Girid Tarihi ve Fethi*, İÜ Ktp., TY, nr. 2536; a.mlf., *Târîh-i Girid*, İÜ Ktp., TY, nr. 205; Mahmud Celâleddin Paşa, *Girid İhtilâli*, İÜ Ktp., TY, nr. 4150; *Girid'de Vukû Bulan İhtilâl ve Kavalalı Mehmed Ali'nin Ahval ve Etvân Hakkında Bir Lâyiha*, İÜ Ktp., TY, nr. 6106; Tahmiscizâde Mehmed Mâcid, *Girit Hatıraları* (nşr. İsmet Miroğlu — İlhan Şahin), İstanbul 1977; Hüseyin Kâmi Hanyevî, *Girid Tarihi*, İstanbul 1288; H. Strobl, *Kreta*, München 1875-76; "Un ancien diplomate en orient", *Les grècs à toutes les époques*, Paris 1870, s. 252 vd.; W. Stillmann, *The Cretan Insurrection of 1866-1867-1868*, New York 1874; *Girid Ceziresi Sâhil-nâmesi*, İstanbul 1295; G. F. Hertberg, *Geschichte der byzantiner und des Osmanischen reiches*, Berlin 1883, s. 58, 128, 168; Th. Mommsen, *Römische geschichte*, Berlin 1883-89, I, 692; II, 19, 46, 63 vd., 75, 509; III, 79-81, 122 vd., 150; Mustafa Nûri Paşa, *Netâyicü'l-vukûât*, İstanbul 1329, II, 55-59, 67 vd., 77; *Salnâme-i Vilâyet-i Girid* (1310), tür.yer.; H. Noiret, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète*, Paris 1892, giriş, s. IV-V, XI-XII; Abdurrahman Hakku, *Kavânin ve Nizâmât Mecmuası*, İstanbul 1312, s. 20-23, 492 vd.; Cevdet, *Târih*, I, 4, 151 vd.; XI, 55, 160, 292; Süleyman Tevfik — A. Zühdi, *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye ve Yunan Muharebesi 1314*, İstanbul 1315, tür.yer.; P. Combes, *L'île de Crète*, Paris 1897; H. C. des Fosses, *La Crète et l'hellénisme*, Paris 1897; J. Perrot, *La Crète, son passé, son présent, son avenir*, Rouen 1897; Fuster, *Quelques réflexions sur la Crète*, Montpellier 1897; Ch. Laroche, *La Crète ancienne et moderne*, Paris 1898; M. H. Turot, *L'insurrection crétoise et la guerre gréco-turque*, Paris 1898; P. Mil-le, *De Thessalie en Crète*, Paris 1898; V. Bé-rard, *Les affaires de Crète*, Paris 1898; H. Both-mer, *Kreta in vergangenheit und gegenwart*, Leipzig 1899; H. Coutrier, *La Crète*, Paris 1900;

Monumenti Veneti dell' Isola di Greta, Venice 1906-1908; C. R. v. Sax, *Geschichte des machtvorfalles der Türkei bis ende des 19. Jahrhunderts u. die Phasen der Orientalischen Frage*, Wien 1908, s. 84-87, 103, 109, 260 vd., 292, 378-383, 449 vd., 516-523; R. Wagner, *Der Kretische aufstand 1866-1867 bis zur Mission Ali Paschas nach diplomatischen Quellen*, Bern 1908; H. Charles-Lavanzelle, *Dissertation sur la guerre turco-grèque*, Paris, ts.; Kâmil Paşa, *Târîh-i Siyâst-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, İstanbul 1327, III, 121-149; Ali Paşa, *Girid*, İstanbul 1327; Lutfî, *Târîh*, I, 209; VII, 118; VIII, 387, 391 vd.; N. Jor-ga, *Geschichte des osmanischen reiches*, Gotha 1911-13, IV, 138, 482; V, 253; G. Schlumberger, *Un empereur byzantin au XII. siècle: Nicephore Phocas*, Paris 1923, s. 25 vd., 93; A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin*, Paris 1932, I, 40-61; Ch. Diehl — G. Marçais, *Histoire du moyen âge: III. Le monde orientale de 395-1081*, Paris 1936, s. 1 vd., 216, 301, 321, 394, 450 vd., 462; Şinasi Altındağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı*, Ankara 1945, I, 29 vd.; A. Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1947, s. 6-13, 27-62; Mehmed Salâhi, *Girid Meselesi 1866-1889* (haz. Münir Aktepe), İstanbul 1967; E. Zachariadou, *Trade and Crusade Venetian Crete and The Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venice 1983, bk. İndeks; Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, İstanbul 1990, bk. İndeks; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1991, s. 87, 108, 147, 192, 206, 217, 240, 263, 265, 395, 500; Andrea Kopasi, "Girid'in Ahvâl-i Umûmiyye ve Târîhiyyesi", *Mecmûa-i Ebûzziyâ*, sy. 63-83, İstanbul 1315-16, s. 821 vd.; Beulé, "L'île de Crète et la question d'orient", *RDM*, 15 Jan 1867; Brooks, "The Arab Occupation of Crete", *English Historical Review*, XXVIII, London 1913, s. 431-442; "Girit Fütuhâtı ile İlgili Fetihnâme-i Hümayunun Sûreti", *SM*, IV/93 (1326), s. 265; Cemal Tukin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları, 1821 Yılına Kadar Girit", *TTK Belleten*, IX/34 (1945), s. 163-206; a.mlf., "Girit", *IA*, IV, 791-830; E. Lévi-Provençal, "Une description arabe inédite de la Crète", *Studi Orientalistici in onore de Giorgio Levi Della Vida*, Roma 1956, II, 49-57; a.mlf., "Abû Hafş 'Umar", *EI*² (İng.), I, 121; Orhan F. Köprülü, "Ustazâde Yunus Bey'in Meçhul Kalmış Bir Makalesi, Bektaşiliğin Girid'de İntişarı", *QDAAD*, VIII-IX (1980), s. 37-86; İdris Bostan, "Girid'e Dâir Bir Lâyiha", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, İstanbul 1987, s. 19-23; Adnan Eksigil, "Girit Kadı Defterleri", *TT*, VIII/43 (1987), s. 9-12; Nûkhet Adıyke, "Girit'in Mehmed Ali Paşa Yönetimindeki Durumuna Dair Bir Rapor", *TTK Belgeler*, XV/19 (1993), s. 293-315; a.mlf., "Osmanlı Kaynaklarına Göre Türk-Yunan İlişkilerinde Girit Sorunu (1896)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/3, İzmir 1993, s. 335-346; M. Canard — R. Mantran, "İkritic", *EI*² (İng.), III, 1082-1087; B. S. Baykal, "Girit", *TA*, XVII, 378-386 [bu madde müellifin bibliyografyada adı geçen maddesi esas alınarak Cevdet Küçük tarafından düzenlenmiştir].

